

УДК 811.161.2'38:81'04

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-2-22>**Наталія МЕДВІДЬ,**

orcid.org/0000-0002-9251-3238

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
(Глухів, Сумська область, Україна) Medvedica@ukr.net

УНІВЕРСАЛ ЯК ЖАНРОВИЙ РІЗНОВИД ДІЛОВОЇ ПИСЕМНОСТІ КАНЦЕЛЯРІЇ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті розглядається універсал як жанровий різновид ділового мовлення канцелярії Івана Мазепи, оскільки в науковій літературі це питання ще не висвітлено. Мета розвідки полягає в тому, щоб подати формулярно-композиційного аналіз гетьманських універсалів Генеральної військової канцелярії Івана Мазепи.

Встановлено, що основну групу документів гетьманських канцелярій становили наказово-розпорядчі (імперативні) акти, представлені у формі універсалів, наказів, розпоряджень. Універсали були найзручнішою формою передачі волі гетьмана, оскільки вони були адресовані до усіх, хто мав відношення до забезпечення дієвості акту: як до урядовців, так і до різних станів населення.

У дослідженні висвітлено принципи жанрової ідентифікації універсалів. Важливим критерієм для визначення жанру є самоназва, яка засвідчує сформованість певного жанрового різновиду. Номінуючи документ, автор усвідомлював змістові та формальні відмінності одного виду документа від іншого. Проте часто документи не мали відповідної жанрової самоназви, а акти як універсали кваліфікували канцеляристи, вписуючи документи до актових книг, тому для ідентифікації жанру ділового документа доцільно брати до уваги й інші критерії: назву в актовій книзі, зміст, композицію документа.

Сталої форми гетьманські акти набули ще за гетьманування Богдана Хмельницького, проте протягом II половини XVII ст. формуляр універсалів зазнає еволюції. Проаналізувавши композиційні елементи, з яких склалися універсали загалом та гетьманські акти Генеральної військової канцелярії Івана Мазепи зокрема, з'ясовано обов'язкові та факультативні формули, які часто різняться між собою, набувають індивідуальної форми в гетьманських універсалах.

Універсалам Генеральної військової канцелярії Івана Мазепи належить важливе місце в історії розвитку ділової української мови та документознавства середньоукраїнського періоду (II половина XVII – середина XVIII ст.).

Ключові слова: ділова писемність, жанр, універсал, формуляр, формула.

Natalia MEDVID,

orcid.org/0000-0002-9251-3238

Philological Sciences Candidate,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
(Hlukhiv, Sumy region, Ukraine) Medvedica@ukr.net

UNIVERSAL AS A GENRE VARIETY OF BUSINESS STATIONERY BY IVAN MAZEPA OFFICE

The article considers universal as a genre type of business broadcasting of the office of Ivan Mazepa, since this issue has not yet been covered in the scientific literature. The purpose of the investigation is to provide a detailed formulary-compositional analysis of the hetman universals of the General Military Office of Ivan Mazepa.

It was established that the main group of documents of the hetman's office consisted of executive and administrative (imperative) acts, presented in the form of universals, orders, and orders. Universals were the most convenient form of transmission of the hetman's will, as they were addressed to everyone who was related to ensuring the effectiveness of the act: both to government officials and to various sections of the population.

The study highlights the principles of genre identification of universals. An important criterion for defining a genre is the self-title, which is evidence of the formation of a certain genre variety. When nominating a document, the author was aware of the content and formal differences of one type of document from another. However, often the documents did not have a corresponding genre self-title, and the acts were qualified as universal by the clerks, entering the documents in the act books, therefore, in order to identify the genre of the business document, it is advisable to take into account other criteria: the name in the act book, the content, the form of the document.

Hetman acts took their permanent form during the hetmanship of Bohdan Khmelnytskyi, but during the second half of the 17th century. the form of station wagons is undergoing evolution. Having analyzed the compositional elements

that made up the universals in general and the hetman acts of the General Military Office of Ivan Mazepa in particular; it was found out the mandatory and optional formulas, which often differ from each other, take an individual form in the hetman's universals.

The universities of the General Military Chancellery of Ivan Mazepa have an important place in the history of the development of the business Ukrainian language of the Middle Ukrainian period (second half of the 17th - mid-18th century) and the document studies of the Hetmanate.

Key words: *business writing, genre, universal, form, formula.*

Постановка проблеми. Важливе місце в історії розвитку української мови належить діловій мові середньоукраїнського періоду (II половина XVII – середина XVIII ст.), яка зафіксована у низці ділових документів, що відображають писемну традицію тогочасної доби. Адже «мова універсалів Богдана Хмельницького і актів, писаних на Україні у другій половині XVII – середині XVIII ст., визначається як українська, оскільки в цих текстах не лише послідовно виявляються українські мовні риси, а й формується своєрідний стиль, дещо відмінний від стилю актів, складених в інших «руських» землях чи польській королівській канцелярії» (Геращенко, 1996: 23). Значний інтерес для науковців становить дослідження мовних особливостей ділових пам'яток (фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних), менше увага звертається на стилістику та жанрову диференціацію ділової писемності.

Аналіз досліджень. Стилістичні особливості документів студіювали Л. Булаховський, О. Геращенко, В. Горобець, Л. Гумецька, У. Єдлінська, В. Передрієнко, М. Пешак, В. Русанівський та інші (Медвідь, 2013: 99). Проте з-поміж величезного корпусу середньоукраїнських актів об'єктом історичної стилістики були переважно універсали Богдана Хмельницького (Л. Ажнюк, Ф. Ткач). Не висвітлено в науковій літературі питання стилю та мовленнєвих жанрів ділової писемності канцелярії Івана Мазепи.

Метою статті – подати формулярно-композиційний аналіз гетьманських універсалів Генеральної військової канцелярії Івана Мазепи.

Виклад основного матеріалу. Основну групу документів гетьманських канцелярій становили наказово-розпорядчі (імперативні) акти, представлені у формі універсалів, наказів, розпоряджень (Медвідь, 2013: 287).

До аналізу гетьманських документів зверталися історики та лінгвісти, проте вивчалися переважно акти Богдана Хмельницького.

Актуальним для науковців залишається питання критеріїв жанрової ідентифікації ділових документів. Виокремлюють змістовий, формальний, семантичний та інші критерії. Наприклад, історики І. Крип'якевич та І. Бутич, упорядковуючи ділові документи Б. Хмельницького, до уваги брали формуляр та композицію.

Л. Ажнюк виокремлює семантичний критерій, за яким до директивних документів відносять тексти з імперативними значеннями «знати», «робити» (Ажнюк, 1996: 2).

Важливим критерієм для визначення жанру документа науковці вважають самоназву, оскільки окрема назва документа є свідченням сформованості певного жанру. Номінуючи документ, автор усвідомлював змістові і формальні відмінності одного виду документа від іншого. Проте інколи в документах траплялося декілька самоназв (наприклад, універсал, лист, писання), які могли вживатися як синонімічні. Тому для ідентифікації жанру ділового документа потрібно до уваги брати комплекс критеріїв, розглядати особливості формування жанрів у діахронії.

Наукових праць, присвячених вивченню універсалу як жанрового різновиду ділового мовлення II половина XVII – середина XVIII ст., небагато в історичній стилістиці (Ф. Ткач, О. Геращенко). Наприклад, важливим для нашої розвідки є дисертаційне дослідження О. Геращенко, у якому дослідниця подає історію формуляра та композиції українських гетьманських універсалів із залученням їх прототипів

Слово «універсал» запозичене з польської мови, у якій, починаючи з XVI ст., номінують «адміністративні розпорядження, адресовані широкому колу осіб» (Геращенко, 1996: 28). Польське *uniwersał* походить від словосполучення лат. (*litterae*) *universales* «(листи) загальні», з якими польський король звертався до народу. Тож первісно слово «універсал» вживається як назва законодавчого акту, який доводить до загального відома певну постанову влади, а не як жанровий різновид документів.

Появу універсалу як жанру в українській діловій мові датують кінцем XVI – початком XVII ст. Універсали видавали гетьмани Війська Запорізького, Гетьманщини, генеральна старшина, полковники, сотники.

Часто документи не мали відповідної жанрової самоназви, а акти як універсали кваліфікували канцеляристи, вписуючи документи до актових книг.

Ідентифікувати універсал дозволяє самоназва, назва в актовій книзі, змістовий та композиційно-формулярний аналіз документа.

За змістом універсали охоплювали різноманітні аспекти управління державою, стосувалися адміністративно-управлінських, військових, земельних справ тощо. Більшістю гетьманських універсалів надавалися або підтверджувалися різні права, пільги, маєтності та інші суспільні набутки адресатів, якими опікувалася влада (чорного і білого духовенства, генеральної та полкової старшини, канцеляристів, сотників, козаків та ін.). Писалися гетьманські універсали у Генеральній військовій канцелярії найкращими канцеляристами від імені гетьмана.

На думку В. Ринсевича, універсали були найзручнішою формою передачі волі гетьмана, оскільки вони були адресовані до усіх, хто мав відношення до забезпечення дієвості акту: як до урядовців, так і до різних станів населення. Накази і розпорядження звернені до конкретного урядовця, від якого вимагалось виконання певного завдання або регламентувалися дії щодо певних ситуацій і осіб (Ринсевич, 2000: 41).

Складалися універсали за загальноприйнятим в дипломатичній формулярній схемою побудови документа), який містив такі складові частини (формули):

I. Вступний протокол: 1) *invocatio* (згадка про боже ім'я); 2) *institulatio* (позначення імені і титулу особи, від імені якої видається документ); 3) *inscriptio* і *solutatio* (адреса, ім'я чи імена осіб, до яких звертається документ, та привітання).

II. Текст: 4) *arenga*, *prooemium* або *prologus* (преамбула – формула загального змісту, де вказано на обов'язки або права того, хто видає документ); 5) *promulgatio*, *publicatio* або *notificatio* (загальна фраза, що звертає увагу на подальший загальний зміст документа); 6) *narratio* (викладаються події, що спричинили видання документа); часом наводиться *petitio* (прохання про таке рішення); 7) *dispositio* (головна постанова, вирішення справи – розпорядження); 8) *sanctio* і *comminatio* (заборона порушувати документ); 9) *corroboratio* (подання способів, якими забезпечено автентичність документа, насамперед печатки і підпису).

III. Кінцевий протокол: 10) *subscriptiones* (підпис); 11) *datum* (місце і час видання документа); 12) *aprecatio* (коротка молитва) (Універсали Івана Мазепи, 2002: 35).

Сталі форми наказово-розпорядчі гетьманські акти набули ще за гетьманування Богдана Хмельницького, проте протягом II половини XVII ст. формуляр універсалів зазнає еволюції. Деякі факультативні формули пропускалися, а саме: *invocatio*, *arenga*, *promulgatio*, *corroboratio*, *aprecatio*, що було зумовлено типом універсалу (жалувані, підтверджувальні, оборонні, адміністративно-розпорядчі,

осадчі, дарчі тощо), для якого цей елемент не був обов'язковим. Наприклад, салютація – привітання – в універсалах зустрічається рідко, оскільки вона надає документам приватного характеру. Аранга – юридичне посилання – обов'язковий елемент підтверджувальних універсалів, оскільки підтвердження, що видавали гетьмани, ґрунтувалися на актах, виданих попередниками, які були при владі, а в інших типах – факультативний.

Незважаючи на значні втрати документів під час лихоліть, дослідники доби Івана Мазепи нараховують близько тисячі універсалів. 497 документів (угоди, накази, універсали) вміщено у збірці «Універсали Івана Мазепи 1687-1709», якою послуговувалися для формулярно-композиційного аналізу гетьманських універсалів.

Універсали Івана Мазепи часто писалися вже за скороченою схемою. Наприклад, універсал Івана Мазепи від 25 жовтня 1688 р. товаришам Глухівської сотні Єфимові Недбаю і Леськові Федоренку про увільнення їх млина від військової повинності містить такі формули:

1. *Institulatio* (інституція) – важливий елемент універсалу, який вказує на особу гетьмана, його зв'язок із Військом та з державою, під чією протекцією перебували: «Іоанъ Мазепа, гетманъ з Войскомъ ихъ царского пресвѣтлого величества Запорозкимъ» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 142).

2. *Inscriptio* (інскрипція) – елемент, звернений до тих, кому належало знати зміст універсалу, щоб забезпечити його дієвість в інтересах адресата наданого акту або не протидіяти тим правам, які він отримав. За обсягом інскрипції можуть бути як дуже лаконічні, так розгорнуті, складати третину тексту документа, містити звернення до усього загалу, перерахування урядовців, різних соціальних груп тощо: «Ознаймуемъ симъ нашимъ унѣверсаломъ каждому, кому о томъ належить вѣдати, старшинѣ и чернѣ войсковою, особливе пану полковникови нѣжинскому, сотникови глуховскому и всѣмъ товариству и посполитимъ тоей сотнѣ обывателемъ...» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 142).

3. *Norratio* (нарація) – виклад обставин, що спонукали до видання універсалу. Вони переважно подавалися у формі прохань, скарг зацікавлених осіб або викладу точки зору на проблему, яка потребувала вирішення гетьманом: «...иъ супликовали до насъ, гетмана, Евфимъ, прозываемый Недбай и Леско Федоренко, товариство сотнѣ Глуховское, просячи нашего рейментарского респекту, жебысмо млынѣ ихъ под селомъ Журавкою на рѣчце Журавцѣ о двохъ колах будучий уволнили од войсковое пови-

ности. А выражают въ супплицѣ своей, же якобы они от давных лѣтъ маючи тамъ купленое на греблю займище, своею працею и коштомъ угатили тую греблю и млын оной построили» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 142).

4. *Dispositio* (*диспозиція*) – розпорядження гетьмана. У цій частині зазначалося, що забороняється, дозволяється, до чого зобов'язують: «А такъ мы, рейментаръ принявши тую ихъ Евфима и Леска за слушност прозбу, если такъ дѣется, якъ они в супплицѣ своей докладали, и если тая ихъ гребля не ку перешкодѣ людскимъ поблизу оное будучимъ кгрунтамъ; позволяемъ имъ тымъ млыномъ владѣти волне и на вспартѣ свое домовое отбирати пожитки всякіе з него приходячіе» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 142).

5. *Comminatio i sanctio* (*санкція*) – покарання за порушення викладеної в універсалі волі гетьмана: «В чом жебы, имъ ништо до ласки войское не чиниль жадное перешкоды, мѣти хочемъ и рейментарско приказуемъ» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 142).

6. *Datum* (*дата*) містила місце написання документа та власне дату: «Данъ в Глуховѣ, актоврия 25 д[ня], року 1688» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 142).

7. *Subscriptio* (*підпис*) – підпис гетьмана, яким він засвідчує універсал: «Звишьменованный гетман, рукою власного» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 142).

Далі в копії зазначається, що «праворич від підпису в колі написано: М. П. (Мѣсто печати)».

Формули, представлені в поданому універсалі,

характерні і для інших універсалів Івана Мазепи, проте іноді спостерігається варіативність форм. Наприклад, в інтитуляції в одних універсалах ім'я та прізвище подається перед титулом «гетьман»: «Іоанъ Мазепа, гетманъ з Войскомъ ихъ царского пресвѣтлого величества Запорожскимъ» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 120), а в інших – після: «Пресвѣтлѣйшихъ и державнѣйшихъ великихъ государей, ихъ царского пресвѣтлого величества Войска Запорожского гетманъ Иванъ Мазепа» (Універсали Івана Мазепи, 2002: 216), також у цій частині зазначалося державно-політичне становище Війська Запорізького.

Інші складові частини універсалів Івана Мазепи теж представлені багатьма видами, різняться між собою, часто набувають індивідуальної форми.

Висновки. Універсалам Генеральної військової канцелярії Івана Мазепи як окремому жанру ділової писемності належить вагоме місце в історії документознавства середньоукраїнського періоду (II половина XVII – середина XVIII ст.). Гетьманські акти містять низку обов'язкових композиційних елементів (*institutatio*, *inscriptio*, *portatio*, *dispositio*, *comminatio*, *sanctio*, *datum*, *subscriptio*), а також факультативні (*invocatio*, *arenga*, *promulgatio*, *corroboratio*, *aprecatio*), які часто пропускалися. Формуляри універсалів Івана Мазепи представлені багатьма різновидами та характеризуються варіативність формул. Тож для ідентифікації універсалів потрібно до уваги брати комплекс критеріїв, а саме: самоназву, назву в актовій книзі, зміст та композицію документа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Л. В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ, 1996. 18 с.
2. Геращенко О. М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 1996. 179 с.
3. Медвідь Н. С. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII-XVIII ст. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*. Серія «Філологічні науки». Ніжин, 2013. С. 98–104.
4. Медвідь Н. С. Типологія української ділової писемності гетьманської доби. *Теоретична і дидактична філологія* : збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич, 2013. Випуск 15. С. 282–291.
5. Ринсевич В. П. Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2000. 331 с.
6. Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / [упорядк. Іван Бутич]. Київ – Львів: НТШ, 2002. Кн. I. 757 с.

REFERENCES

1. Azhnyuk L. V. Funktsional'nyy syntaksys dyrektyvnykh dokumentiv XIV – seredyiny XVII st. [Functional syntax of directive documents of the 14th - mid-17th centuries] : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenyia kand. filol. nauk : spets. 10.02.01. Kyuiv, 1996. 18 p. [in Ukrainian].
2. Herashchenko O. M. Istoriia kompozysii ta formuliara ukrainskykh hetmanskykh universaliv [The history of the composition and formulary of the Ukrainian Hetman universals] : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. Kharkiv, 1996. 179 p. [in Ukrainian].
3. Medvid N. S. Osnovni aspekty doslidzhennia movy dilovykh dokumentiv XVII-XVIII st. [The main aspects of the study of the language of business documents of the XVII-XVIII centuries]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. Seriiia «Filolohichni nauky»*. Nizhyn, 2013. P. 98–104 [in Ukrainian].

4. Medvid N. S. Typolohiia ukrainskoi dilovoi pysemnosti hetmanskoi doby. Teoretychna i dydaktychna filolohiia [Typology of Ukrainian business writing of the Hetman era]: zbirnyk naukovykh prats. Pereiaslav-Khmelnyskyi : FOP Lukashevych, 2013. Vypusk 15. P. 282–291 [in Ukrainian].
5. Rynsevych V. P. Kolektsiia Oleksandra Lazarevskoho yak dzherelo istorii Ukrainy druhoi polovyny KhVII stolittia [The collection of Oleksandr Lazarevsky as a source of the history of Ukraine in the second half of the 17th century] : dys. ...kand. ist. nauk : 07.00.06. Kyiv, 2000. 331 p. [in Ukrainian].
6. Universalny Ivana Mazepy 1687-1709 [Universals of Ivan Mazepa 1687-1709] / [uporiadk. Ivan Butych]. Kyiv – Lviv : NTSh, 2002. Kn. I. 757 p. [in Ukrainian].